

Українська міфологія

ХАРКІВ КЛУБ
2016 СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЛЯ

УДК 908(477) + 39
ББК 63.3(4УКР)
Г15

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Дизайн обкладинки й ілюстрації *Тетяни Гущиної*

Науково-популярне видання

ГАЛАЙЧУК Володимир

Українська міфологія

Керівник проекту *В. В. Столяренко*
Координатор проекту *К. В. Новак*
Відповідальний за випуск *І. Г. Веремій*
Редактор *О. О. Старова*
Художній редактор *Ю. О. Сорудейкіна*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*

Підписано до друку 12.07.2016.
Формат 70x100/16. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 23,22.
Наклад 10 000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: cop@bookclub.ua

Віддруковано з готових діапозитивів
на ПП «ЮНІСОФТ»
Свідоцтво ДК №3461 від 14.04.2009 р.
www.ttornado.com.ua
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13Б

ISBN 978-617-12-1055-4

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»,
видання українською мовою, 2016
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»,
художнє оформлення, 2016

ВСТУП

Міфологію українців справедливо вважають однією з найбагатших у слов'янському світі. Незважаючи на серйозний спротив «язичницьким забобонам» із боку церкви, давні уявлення та повір'я не тільки не відійшли в минуле, але й нерідко, увібравши нові християнські елементи, лише органічно збагатилися. Сьогодні, наприклад, важко уявити розповіді про «нечисту силу», де б не згадувалося про освячене зілля, паску, воду тощо як обереги від неї. Ба більше — відьми й самі ходять до церкви, щоб набути сили для своїх далеко не Божих діянь.

Безперечно, християнство зруйнувало давню систему вищої міфології, орієнтовану на рівень богів та їхніх культів. Сьогодні про неї залишилися тільки нечисленні скупі згадки, окремі з яких до того ж викликають сумніви. Достеменно не знаємо навіть про автентичність, значення й культу божеств Володимирового пантеону: Перуна, Хорса, Дажбога, Стрибога, Семаргла й Мокоші. Лише здогадуємося, чому під час укладення угод князя дружина клялася Перуном, тоді як решта війська — Велесом, чому Велес як, очевидно, поважне божество не був представлений у пантеоні Володимира тощо.

Водночас нижча міфологія, або ж демонологія, продовжує відігравати суттєву роль у світоглядних уявленнях українців. Є всі підстави стверджувати, що цей міфологічний рівень, опертий головню на віру в потойбічне існування душі й так званій «культ предків», був значущішим від уявлень про вищі божества і в дохристиянські часи.

Інтенсивний сплеск у вивченні демонології дослідники справедливо пов'язують із загальним піднесенням інтересу до простолюду, яке приніс романтизм наприкінці XVIII — у перші десятиріччя XIX ст. Міфологічні образи широко представлені у творчості Левка Боровиковського, Миколи Гоголя, Тараса Шевченка, Миколи Костомарова. Першою половиною XIX ст. датований і початок системного збирання й вивчення фольклорно-етнографічних матеріалів з української демонології. Як приклад можна назвати праці Григорія Ількевича¹, Івана Вагилевича², М. Костомарова³.

Друга половина XIX й початок XX ст. представлені вже цілою плеядою таких досліджень, які стосуються різних етнографічних районів України. Показовими, зокрема, є праці Антоні Новосельського⁴, Якова Головацького⁵, Павла Чубинського⁶, Івана Нечуя-Левицького⁷, Андрія Підберезького⁸, Петра Іванова⁹, Броніслава Сокальського¹⁰, Софії Стретельської-Гринберг¹¹, Василя Милорадовича¹², Володимира Шухевича¹³, Антона Онищука¹⁴ та багатьох інших науковців.

Особливо заслуговує на увагу в цьому переліку доробок Володимира Гнатюка, чий «Знадоби...» до сьогодні залишаються неперевершеними за обсягом та якістю

матеріалів. Перший том цієї масштабної праці обмежено матеріалами з Галичини, проте другий містить і матеріали зі Східної України (збірки Митрофана Дикарива, Данила Щербаківського)¹⁵. Варто згадати й про ще одну ґрунтовну працю першої половини ХХ ст., значну увагу в якій приділено народним віруванням та уявленням, — це «Народна культура слов'ян» Казимира Мошинського¹⁶.

Радянський період спричинився до певного затишшя в опрацюванні міфологічної, а надто демонологічної тематики. Водночас були й винятки із загального правила, зокрема публікації Р. Кирчіва у відповідних розділах колективних монографій «Бойківщина»¹⁷ та «Гуцульщина»¹⁸.

Значний обсяг відомостей із демонології Полісся за програмою «Поліського етнолінгвістичного атласу» зібрали російські етнолінгвісти¹⁹. Вже у наш час результатом їхньої активної пошуково-збиральницької роботи стала ціла серія статей та монографій²⁰. Щедро представлені демонологічні персонажі також в унікальному енциклопедичному виданні «Слов'янські старожитності»²¹, а в 2010 році було започатковано випуск систематизованих матеріалів із демонології Полісся²².

В Україні демонологічна тематика знову набула популярності в перші ж пост-радянські роки. Зокрема, уже в 1991 році побачила світ книга «Українці: народні вірування, повір'я, демонологія»²³, яка містить низку публікацій Тадея Рильського, Миколи Маркевича, Василя Милорадовича, Петра Іванова, Володимира Гнатюка, Петра Єфименка, Івана Франка, Всеволода Дашкевича, Данила Щербаківського, Хрисанфа Ящуржинського.

1992 року в Україні перевидано змістовну монографію Івана Огієнка «Дохристиянські вірування українського народу»²⁴ (уперше вийшла друком для українців Галичини і Волині ще в 1936 році). Цього ж року видав добірку міфологічних і власне демонологічних матеріалів Микола Дмитренко²⁵, вийшла друком книга Марії Влад, у якій значне місце відведено демонології гуцулів²⁶.

1996 року побачила світ значна за обсягом монографія Василя Скуратівського «Русалії»²⁷, у якій автор приділив увагу і вищій, і нижчій міфології. Північ Волині й Західне Полісся у цьому ж році представив добіркою демонологічних бувальщин та оповідок Віктор Давидюк²⁸.

2001 року чернівецький дослідник Ігор Чеховський видав монографію про демонологічні уявлення й народний календар українців Карпатського регіону²⁹, а львівський етнолог Корнелій Кутельмах опублікував ґрунтовну статтю про русалок³⁰.

Однією з найкращих праць у сфері демонологічних уявлень українських горян став етнолінгвістичний словник «Гуцульська міфологія» львівської дослідниці Наталі Хобзей, датований 2002 роком³¹.

Образ відьми за матеріалами судових процесів над ворожилями у XVII—XVIII століттях ретельно виписала киево-могилянський історик Катерина Дися, чия монографія побачила світ у 2008 році³².

2010 році захистила кандидатську дисертацію³³, а згодом видала монографічне дослідження про народну демологію Бойківщини Надія Войтович (Левкович). Предметом дослідження авторки стали уявлення про домашніх духів, «безпірних» покійників, людей із демонічними ознаками та здібностями (босуркань, вовкунів, «непростих») ³⁴. Ще чекають на монографічне втілення кандидатські дисертації Юлії

Буйських³⁵, Божени Кузьмінської³⁶, Анни Ніколаєвої³⁷. Названі дослідниці є й авторками численних статей на демонологічну тематику.

Демонологічні аспекти представлені також у ґрунтовних монографіях сучасних дослідників, не присвячених безпосередньо демонології. Зокрема, про помертне існування душі й різні категорії покійників ідеться у монографіях Валентини Конобродської³⁸ і Романа Гузія³⁹ — про бабу-повитуху й демонів, які шкодять новонародженим, — у монографії Олени Боряк⁴⁰; уявлення про народного майстра-будівельника, домовика і душі померлих у контексті будівельної обрядовості розглянув Роман Сілецький⁴¹.

Не вдаючись до надто докладного огляду, зазначу, що сьогодні публікацій лише наукового характеру налічуються сотні позицій. Наприклад, у згаданій монографії Н. Войтович про демонологію бойків їх 345 без урахування архівних джерел. І все ж демонологія українців вивчена ще не надто повно. Майже не обстеженими залишаються цілі райони, і польові фольклорно-етнографічні експедиції щоразу відкривають нові назви чи характеристики персонажів, а іноді й нові сюжети.

Ця книга в основному ґрунтується на польових записах автора, які зберігаються в архіві Львівського національного університету імені Івана Франка. Матеріали з Полісся за 1994—1998 і 2013—2015 рр. також наявні в архіві Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф. Окрім того, залучено польові матеріали колег: Ярослава Гарасима, Романа Сілецького, Андрія Вовчака, Юрія Горблянського та інших. Низку записів зробили в минулому студенти кафедри етнології, а нині працівники провідних вищих навчальних закладів та наукових установ України Надія Левкович (Войтович), Божена Кузьмінська, Ігор Гілевич, Андрій Зюбровський, Юрій Пуківський, Інна Парій, Анастасія Кривенко та інші (прізвище кореспондента вказуємо після запису). Автор висловлює їм щире подяку за можливість користуватися унікальними живими свідченнями про духовну культуру українців.

Демонологія, незважаючи на показову простоту й легкість матеріалу, насправді доволі важка для дослідження. Не в останню чергу це зумовлено різноманітністю демонологічних персонажів.

Найповніша, як було зазначено, добірка матеріалів із демонології В. Гнатюка «Знадоби...» розділена на рубрики про *чортів, страхи, хованців, різних духів, богинь і русалок, підмін і потерчат, блуд, смерть і хвороби, мерців, покутників, топельників і висільників, опирів, вовкулак, відьом і чарівниць, знахарів і чарівників, хмарників, інклюзників, закопані скарби*. Водночас інша праця дослідника, «Нарис української міфології», яка вийшла друком у 2000 році⁴², значно багатша персонажами. З «духів» це, зокрема, *чорт, домовик, пасічник, скарбник, лісовик, лісун, лизун, чугайстер, польовик, водяник, болотяник, дідо, морок, копальняний і земляний духи, блуд, богині, відміна, мавки, русалки, морські люди, страдчата, змії, перелесник, нітки, нічки*. З «чудищ» представлені *Вій, дика баба, вироди, песиголовці, гриф, полоз, рахмани*. У рубрику «Люди з надприродною силою» увійшли *мерці, покутники, потопельники, повісельники, опирі, нічниці, вовкулаки, відьми, знахарі, градівник, інклюзники, закляті скарби, богатирі*. Також у «Нарисі...» розглянуто деякі вищі божества, персонафікації, міфологічно значущий час тощо.

Варто зазначити, що це аж ніяк не повний перелік персонажів української демонології. Зокрема, лише дитячих ляканок маємо близько десятка. Окрім *бабая* й *баби Яги*, це *залізна (житня) баба*, *гороховий дід*, *мамай*, *вова*, *теренька*, «*око*», *богиня*, *русалка* тощо.

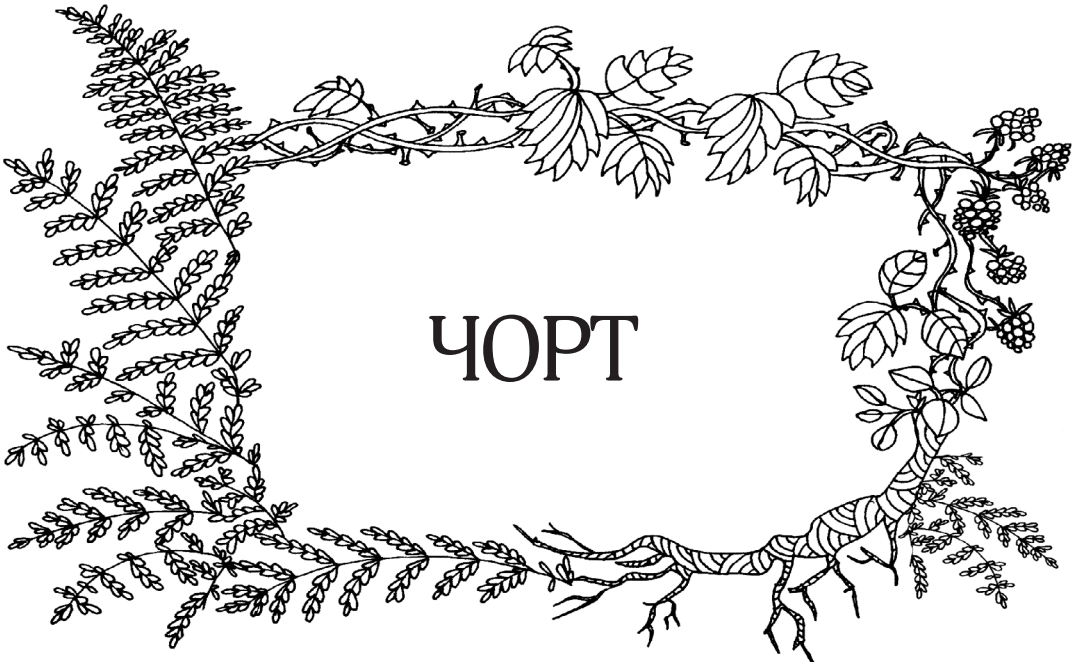
Ситуація ускладнюється тим, що іноді та сама назва позначає різних за характеристиками персонажів. Скажімо, якщо в одній місцевості перелесник — це померлий чоловік, який приходить до дружини, то в іншій — це чорт, який являється закоханій дівчині в подобі її хлопця, а деінде — це чорт як вогненний змії, що навідується до самотніх жінок. Десь знахар — це народний цілитель, а десь — злий чарівник, відьмак.

До царини демонології можуть належати й безперсонажні розповіді. Наприклад, коли кажуть про якісь місця, де «щось таке є», — людину лякає, чіпляє блуд, щось видається, — водночас чітко не можуть пояснити, що ж там є насправді.

Нерідко демонізованими бувають тварини чи рослини. Зокрема, часто трапляються розповіді демонологічного характеру про вужа, ласку, зайця, kota, собаку. З рослин показовими в цьому плані є папороть, тоя (аконіт), верба, осика, дерева з природними аномаліями, «виворот» чи «громобій».

На демонологічну ситуацію може вказувати вже сам час, коли відбуваються події: опівнічна чи полуденна пора, купальська ніч, «громове» («варівке», «рокове») свято тощо.

Зважаючи на величезний обсяг матеріалу з демонології, у цій книзі обмежуємося характеристикою лише кількох популярних персонажів, розповіді про яких донині можна ще почути на різних українських теренах. Сподіваємося, що викладений матеріал буде цікавим читачеві.

Найпопулярнішим персонажем української демонології є **чорт**. Етимологію цієї назви виводять від слів 'короткий', 'рубати, різати', 'той, що рие' та ін. Побутує й низка інших назв: *диявол, люципер, біс, сатана, біда, мара, дідько, дітко, злий, лихий, лихач, нилапий, рогатий, куций; той, з рижками; хвостатий, пунькатий, лукавий, нечистий, немитий, недобрий, нечиста сила, чорний, щезник; той, щез би; осинавець, пекун, він, той; тот, цураха му; тот, що у скалі; той, котрий ходит по шкалах; той, з каменів; моцейник; моци би не мав — най скаменіє; скаменізнак, не Боже* та ін. Ситуативно слово *чорт* має й інші відповідники: нерідко замість *чорт* його знає кажуть *коршун його зна чи смола його знає*. Безпосередньо співвідносне з чортом і поняття *ляку*. Персоніфікований ляк називають *ляк'айло, лякаха, лякачка, ляканка, лекавка, лякач, племета, маняка*. Нерідко ж просто кажуть, що *лякав нечистий, чорт*.

Вірування українців, пов'язані з чортом, свого часу змістовно проілюстрували провідні українські етнографи Павло Чубинський⁴³, Василь Милорадович⁴⁴, Георгій Булашев⁴⁵, Володимир Шухевич⁴⁶, Володимир Гнатюк⁴⁷ та ін. Окремі розвідки про цього персонажа належать перу відомих російських етнолінгвістів Нікіти Толстого⁴⁸ й Людмили Виноградової⁴⁹. Продовжують побутовати уявлення про чорта й сьогодні.

Дослідники слушно зауважують, що як узагальнене поняття «нечистої сили» чорт може замінювати майже всіх інших демонічних істот. Незважаючи на суттєві нашарування народнохристиянської світоглядної моделі, певні його ознаки, вочевидь, належать до найархаїчніших пластів слов'янської демонології, пов'язаних з уявленнями про потойбічне існування душ та зоолатричними віруваннями. У «давності» персонажа переконує й те, що образ чорта в демонологічних уявленнях українців доволі розмитий і як самостійний персонаж у сюжетних текстах фігурує порівняно рідко. Переважно «нечиста сила» присутня в них як щось загальне, неіндивідуалізоване. Усе ж побутовують і тексти, для яких образ чорта є ключовим.

Як можна судити з розповідей, чорта уявляють схожим на людину, проте чорну, оброслу шерстю, з рильцем, хвостом, рогами, тваринно вивернутими колінами,

копитами чи «курчачими» або «бузьковими» лапами, кігтями тощо. Очі та язик чорта «пекельного» кольору. Він накульгує на одну ногу, тому що не має п'яти. Свої «нелюдські» ознаки часто ховає під одягом «німецького» крою.

Низка пов'язаних із чортом космогонічних легенд розповідає про його участь у творенні світу. Чорт, згідно з народними уявленнями, єдиний, хто був спервовіку, як і Бог. Коли Бог мандрував серед Хаосу вселенськими водами, він побачив чорта в морській піні й узяв його за побратима. Є варіант, за яким Бог відрив чорта зі скелі. Світ творили вже разом. Чорт на прохання Бога дістав землі з дна моря, але трохи затаїв за щокою. Коли твердь почала розростатися, йому заболіло, і де він вивергав із себе землю — постали гори (а Бог задумував сотворити землю рівною). За іншою версією, чорт мав дістати землі з дна моря в ім'я Боже. За першим разом, однак, спробував зробити це в ім'я своє; за другим — в ім'я своє й Боже; і лише третій раз виявився вдалим: коли він зробив це в ім'я Боже й своє. Відтоді чорт має владу над усім, що на землі, хоч і поступається силою Богові. Такі легенди добре відомі ще з XIX століття, побутують вони й досі:

1. *«Бог создал людей, то треба ж їм дать світло. Господь дав Сонце, Луну дав Господь нам, зурки дав нам Господь. А чорт був тоди, зразу, як Господь. Був Господь самий перший, і тоди ж вун був. Вони один з другим насупереч ішли. Попросив Бог чорта достат землі трохи з дна моря. А вон украв тої землі трохи. А Господь сказав, шо ти ж оддай, нашо ти украв землю? Нам треба сеят, шоб засеят по воде, бо земля ж на воде, о. І вон, як утекав од Бога, да як ригне — то то й гора. Де гора — то чорт ригнув»⁵⁰.*

2. *«То такий, шо він ходит гет поміж люди, а той, шо він вигодований, — то інакше. А то — дітко, чорт, — казали. То з ангелів. З ангелів він походе. То так, шо Бог йшов за піском — світ сновати. То каже — бери на ім'я мбе, а теї казав, шо беру на ім'я своє. І нич не приніс. Аж потому — третого чи четвертого разу, то трохи було за нігтами, то вишкробали, і так то поснували. Світ поснували»⁵¹.*

Трапляються й розповіді про чорта апокаліптичного характеру: *«Стрілися, хай мені Бог простить, чорт з Богом. Бог каже, шо я людей не оддам. А чорт каже — а я возьму. — А як ти возьмеш? — змея дам. От іде чоловік [а чорт йому, на іншого чоловіка]: «Убий його!» — «Та то грех мені!» — «Добре...» Чорт дав йому чашу, [той] віпив да й убів. Вже змеї чашою споїв. Ідут знов. «Украдь», — каже. — «А Боже, то мені ж грех буде...» — «Грех? Добре...» — дав і цьому чашу: «Украдь!» — «Вже, — каже, — можу красти. Вже нема греха». Ше третя чаша: «Спали!» — «А Боже, грех!» Як віпив третю чашу — всьо, вже горат огне. Це не то шо казка чи загадка, це одна казала, шо зараз третя чаша йде»⁵².*

За уявленнями гуцулів, чорти мають певну ієрархію. Найстаршим є триюдарідник — юда, сатана, ірод, біда. Йому підвладні звичайні чорти — дідьки, біси, юдники, щезники. Арідник перебуває під землею, де Бог закував його в ланцюги, і чекає на кінець світу. Кінець світу ж має настати тоді, коли люди перестануть христосуватися. Час від часу арідник гримить ланцюгами, і тоді двигить земля⁵³.

Згідно з відомою легендою, коли Бог скинув найстаршого чорта і його підручних із неба, то де вони падали, такими духами й ставали: у воді — водяник, у хаті — домовик тощо. На противагу подекуди вважають, що *«чорт спустився на землю, а Бога не допустив»⁵⁴.*

Свою біду люди нерідко схильні розглядати як вплив чорта. «Попалася чортові в зуби, бо все горе та біда», — охарактеризувала своє життя одна з жінок. Натомість про тих людей, котрі гарно живуть між собою, кажуть, що в них «Бог у хаті живе».

Часто вважають, що чорт, схоже, як і ангел, завжди перебуває біля людини й чекає слушної миті, щоб «підкусити» її на щось зле. Тоді він задоволений: «У кожній хаті шось є, тільки не замічають, — нечиста сила. Приходить чоловік, а той чорт каже: «А ти ж, Ленка, не мовчи і зараз шо-небудь чоловіку кажи...» Та шось-небудь сказала, а той чорт до чоловіка: «А ти ж таке скажи шо-небудь жонці, ану, подкавіруй шо-небудь». Вони б'юця, а вон регоче»⁵⁵.

Описане вірування спричинилося до уявлень про худого й товстого чортів: «То, бачте, є їх два сóрти: один худий, а 'дин товстий. То товстий на худого каже: «Чо' ти такий худий?» А вон каже: «Мене ніхто, скільки живу в хати, ніхто ніколи раз не спомине. То я худий». А тей гладкий: «А мене, — каже, — раз по разу впоминають, і я товстий»⁵⁶.

Трапляються відомості про сімейність чортів: «То казали — Головата Йовга летит! А чи це та правда була? То жонка його, чорта, чи шо»⁵⁷. У лайливих виразах згадують чортових матір та батька: «на чорту мати воно здалося», «йди к чорту мати», «зв'язатися чорти батька з ким» та ін.

Людську дитину чорти нібито могли обміняти на свою — так званого обмінника. Така дитина була потворна, постійно лише кричала та їла. Тому матері з дитиною було заборонено стояти на межі, бо «злий прійде обмінеє»:

— «Я взяла троє дітей з собою в поле, ну вони маленькі ше такі були, я взяла їх на межі пулужила. А тут йде одна старенька бабця і каже до мене: «Ти, а нашо ти дітей пулужила на межі?» А я кажу: «А шо, не мона?» — «Ні, — каже. — То тіко по межах чорти гоняця. То я вже й своїм дітям кажу»⁵⁸.

— «То русказувала мені баба сее, шо одна жінка пішла жито жети і поставила дитину на межі. Приходить давати груди — та й вже не така дитина. Вже від гинший, всьо — перемінилася дитинка. Та й вона — і до батюшок возили її... та хто то нарядив її, шо взяти три чи то дванадцять прутиков з овсџки, тих, шо за рік вирости, і бити — не шкодувати, шо воно плаче, — хай плаче — бий, і всьо. І на встатному прутикові, каже, обмінемо назад»⁵⁹.

У більшості випадків сприйняття чорта в уявленнях українців суттєво відрізняється від західноєвропейського зразка. Воно побутово-приземлене: чорт — насамперед не злий демон, а демон-невдаха. Він має розвинену уяву, проте позбавлений здатності раціонально її використати. Зокрема, чорт створив ватру, хату, віз тощо, проте лише Богові дано вдосконалити це тим останнім штрихом, який робить річ ужитковою й потрібною людині.

Важливою є участь чорта й у творенні людини, але водночас вона зводиться або до невдалих спроб, або до псування сотвореного Богом (як-от пуп як слід від пальця цікавого чорта). Чортові завдячують також створенням негативних в уявленнях селян речей: горілки, тютюну, скель, проваль та ін.; він причетний до того, що вогонь димить, що людина хворіє тощо.

Нерідко чорт стає героєм і водночас жертвою анекдотичних ситуацій. Зокрема, популярним в Україні є сюжет про те, як жінка дурить чорта: «Чоловік поїхав в лес,

Чорт

ну й давай дрова рубать. Да хоче пня пересягнуть, а там голляка торчала. Ну, да й за яйце зачепівс да й говорить: «Ах! Чорт би вас забрав!» Тільки сказав — одо чорт. Каже: «То шо, продаєш?» — «Продаю». — «А за сколько?» — «Давай, — каже, — ну, так, як на тії гроші, мільйон». Той дає йому мільйон: «Коли?» — «Да прийдеш через недельку». — «Добре, підходить». Чоловік приїжджає з лісу, довольний день, другий, а на третій зажурився. А жінка підходить да й говорить: «Чоловіче, чого ти зажурився?» А вон говорить: «Е-е-е, жінко, вже я не твій. Вже оно так буду: не чоловік, не жєницина». — «А почему?» — «Я чортові яйца продав». Вона каже: «Хо-о-о, а коли він прийде?» Каже — прийде в суботу. — «Хе-е-е! Чоловіче, я не таких обманювала, а чорта тим болєе обману». Приходить субота, жінка каже так: «Чоловіче, одівай мою одежину, зав'язуй хустину на вочі і ставай коло печі, а я — твою і пойду молотить у ток». Чоловік там коло печі горшками тарабаниць, коли — чорт у хату: «Жінко, а де ваш чоловік?» — «У току молотить. А чого?» — «Да мені він треба, він же мені яйца продав». — «Да йди до нього, я не знаю...» Той приходить: «Ну, — ка', — то шо? Оддавай яйца». А вон говорить: «Да ти шо? Вже ж такий чорт приходив, як ти. Да то не ти був?» — «Ні! (А в його жінки якраз місячка була.) Да неправда!» — «Да подівись: тільки дїрка осталась і кров тече»... Скидає штани, стає раком. Як подивився чорт: «О, — говорить, — хто ж то був? То мій брат, наверно, пудслухав, як ти продавав мені яйца, да прийшов да забрав». Оттак жінка обманула чорта»⁶⁰.

Іноді чорт виявляється не таким простакуватим. Якщо з ним не розрахуватися, то вся його допомога зведеться нанівець: «Колись чоловік іде, да каже: «Хай би чурт помуг снопув наносить мені у клуню». А чорт іде ззаду да каже: «Поможу, поможу». А той чоловік же ж не бачить його, бо воно ж невідіме. Як вун приходить уранци до клуні — повна клуня снопув. Наносив чорт. На другу нуч приходить: «То заплати мні, я ж тобі наносив снопув». А той ка': «Ну шо я тобі заплачу?» А той: «Ну як шо? Я тобі трудивса, то ти мні заплати. Давай, шо в тебе є». А той ка': «Нема в мене ничего, я тобі не заплачу». Ну, той забравса чорт та й пушов. А чоловік того дня не пошов в клуню. На другий день треба вже йти в клуню. Як він приходить — повна клуня голля. Чорт наносив»⁶¹.

Колоритною є відома оповідка про те, як чоловік попик чорта. В одному з таких текстів звучить слово «пєку» як імовірний каламбур зі словами «пекло», «пекельник»:

— «Один дядько пас коні. На патичок насадив сало і жарив собі на огне. Воно прийшло в шляні. Настригнуло жабу і давай тоже жарить. І говорить: «Ти їси, і я єм!» Так не по-человеческі говорить, знаєш. А той дядько взяв головоешку да тако наодмах як дав... «А-а-а! — закричало на весь лес. — Догадавса! Іще бий!» А дядько його не вдарив. А єслі б вдарив його другий раз, воно б його рознесло. А после: «А-а-а! Догадавса!» — і вихор знявса і полетєв»⁶².

— «Нанизав сала, тако прутик із берези вирізав. Тіки із берези, то нічим ни вуняє. Та й пече кувалок. Статок (худобу — В. Г.) пасє мо' то так. Пече. А він прийшов. Сів. І наткнув жебу собі на ломаку. І тоже пече: «Ти пєку, і я пєку, ти пєку, і я пєку». Ну а той хазяїн вже напик те сало добре, та як мазнув його тим салом — то так закрутило, і нічого не всталось»⁶³.

— «Косили сіно, і дядько встався ночувати. Він зробив будочку і собі став... Вже дванадцять годин, косив пізно, — і він розложив вогніще, сковородку взєв (вже вин

там тиждень косив), і він став сало жарити, і, ка', приходит — такий мужчина, і наткнув на ружок жебу, і ка' на його: «Ти пекімé, і є пекімé». Той дядько дивиця, ка', здаєця, шось то не то... Ете сало добре шкверчит, а він знов ка': «Ти пекімé, і є пекімé». Він баче, тогó... А він як взев ту шковорóдь — та й йому в вічи, — то як пушов, то ліс трущив. Ето нечисте було. О»⁶⁴.

На Західному Поліссі виявлено окрушини народного оповідання про те, як диявол спокушає людей у церкві: «Як хтось в церкві стоїть і сміється, то диявол на волячій шкурі то записував»⁶⁵, «Диявол витягає шкуру і пише, такуво коровлячю, і пише, но шо ти заробила в церкві — би законно стоєла, Богу молилася»⁶⁶.

Повний варіант цього оповідання зафіксовано на Бойківщині: «Раз прийшов світий чоловік у церкву. І чорт прийшов з воловов шкіров. Прийшов та й на тій шкірі почав гріхи людські писати. Бо то ж люди добре служби не слухают та й тим грішат. Нóхто його не видит, ні піп, нóхто, лиш той святий. Та й писав-писав — шкіра закінчилася, той ся впер та й натігат ту шкіру, 'би, може, ше шо записати. Та й так ся на́пнув, шо аж перднув. А святий то ввидів та й ся за́смів. І от — як-раз ше на стіки натігну́в, шо ше й того світого записав. А йому не треба було нічо-го, йому тільки треба було і́дного того світого, щоб він ся за́смів»⁶⁷.

Чорти також нібито оберігають від людей приховані скарби: «Це в нас один був, і казав, шо ото в нас за речкою таке озеро є, і туди кинули тее золото. Хто-то пошов, багром тяг і оддер шкеберу з тогó. Льог спать, коли приходить. Да каже — ти його там клав? Іди і прибий ту шкабэру. То вун пошов, мусив прибити. А там один пошов туди ж того золота взять. Да й узав. До воно його в нóчи пов'єсили. Чорти. А тепер там є золото, да пупребу́й його взять...»⁶⁸

Ще один широко відомий в Україні сюжет — як «нечистий» у подобі парубка зводив дівчину. Мати зауважила, що донька марніє на очах, і потайки вплела їй у косу тою (аконіт) і руту (в інших варіантах це також одолян, марена, відкасник, безвершник тощо). Під час чергової зустрічі залицяльник не зміг приступити до дівчини й почав вимагати, щоб та зняла обереги. Вона, однак, не знайшла їх. Коли вже мали співати півні, «наречений» із жалем промовив: «Ех! Якби не рута й тоя, була б ти, дівчино, моя», — і відступив від неї:

— «Чорт под хлопца подкасався, а мати дєвчини взнала. Да вплела в коси зєлле. Вона каже: «Йди сюди». А вон: «Викинь руту й тою, да буду спать з тобою». А вона подивилась — нема. Так он і одчепивсь»⁶⁹.

— «А таке було, шо дєсь дєвка тоже ж любила хлопця. Плаче й плаче за їм. Вон прийшов до їє й на́чав ходить. А то таке зєлле є (аконіт — **В. Г.**), оно і в менє кветки тие єсть. На ти кветки кажут «іва». Вони такі голубія, і такі носки внизу. Їє хрищена знала це, і взяла їє заплела, заплела в косу. Бо вже вона побачила... Пришли посіли вечерати. Ложку поклали. І вечерають, і балакають: любуюця. Вон пришов так, як треба ж. То, може, й не вон. То в його шкуру хто-то вбравсь. Може, нечиста сила... Упала ложка в його з рук. А вона хотєла поднять, а вон не дає. Вона каже: «Я подниму», — а вон каже: «Я сам». Вона: «Я». — «Я сам». І таки шо вона настбóяла, щоб вона їє подала. Вона по ту ложку полезла под стол, нахилилась, — а в його не ноги, а когті. От от тих пор уже вплели їй ту іву, дак вон, каже, плаче з цього, под окном, а вона в хаті плаче. Шо це таке зробили. А вона вплела ту кветку. А вон: «Викинь іву, вікинь іву!» — а вона ж не знає, шо то за іва, і не знає, дє

та іва. Їй вплели в коси ззаду, вона й не бачила. О. Ну й пошили дивиця. І вон плаче, і пошили дивиця, а то не сльози — то смола! Придибашки є»⁷⁰.

— «Тепер ше таке. Розказувала міне мати, шо вона у дѣтстві... ну, вже не в дѣтстві, вже роков пѣтнадцять їй було... І вона пасла корови, а з єю була напар... не корови, а воли в лѣси. Да й каже, шо до їе все приходить... гарний жених такий... Оно пасуть воли — то вже жених приходить. І кажний день, як тие воли пасе... Ну й вона каже — я то не розбіраласа, шо то таке. А вона по... матері, — шо, мамо, до менѣ гарний жених... Але старіє люди, то вони знали, шоб то таке може быть, шо ж... ходить і не показуєца. О, каже, подивиса но, якіє там у йогб зуби, приглѣдѣса. Приходить на другий день, каже — чорніє. А-а-а... то сьо чорніє зуби... Ся нічо' не сказала йой, мати: бере сю тою (а в їе була гарна коса)... і бере сю тою і цьой ладан, — я тебе заплету, шоб ти була гарна, — і вплела се в косу... Каже, погнали сіє бички... Приходить, каже. Приходить... І, ка'є, ходить-ходить кругом і не приступає. А она все каже: «А чо' ти до мене не подступаєши, чо' ти все здалѣка?» Так вона... А он каже: «Одрѣж косу, то приду. Одрѣж косу». І каже вона знов: «Чого ти здалѣка балакаєши, а не тео?...» — «Одрѣж косу». Так каже. І таки вона не пѣняла, в чом дело, і цѣї коси там в єї не було чим одрѣзати, але ж... і не... І так воно осталосо. То вон ходив, каже, ходив кругом, а нарешті каже: «Но, якби не ладан і не тоя, то була б дѣвка моя»⁷¹.

— «Була така байка, шо ходив хлопець до дівчини, а дівчина сподобала його дуже і все не розуміла, чого він до неї до хати не йде, бо стільки дружили, треба показати матері. Прийшов той хлопець до хати та все ховає ноги. А мати сі придивила — а в нього не ноги, а ратиці. А дівчина з любові того не видить. А мати зварила таке зїлля, тоя називається. Заготувала їй того зїлля свяченого, і ще часнику, часник причепила їй на шию замість намиста. А хлопець якраз від'їздив, а вона йшла його проводжати. І вже вийшла за ним надвір, а він хотів її обійняти, а тоя і часник його не пускають. Та він їй сказав: «Якби не той часник і не та тоя, то ти би, дівчинонько, була моя». І так цез, як і стояв перед нею»⁷².

— «В нас ще було такої з наших дівчинов, а то було давно, шо ще тато булі таким хлопцем, ще нежонаті булі. То казали, шо в нас у Луква́х, бо в нас тут за лісом поле є наше, Луква́ і Луго́, то всьо є Хмелівка. І там пасли, віпасали худобо́. Робили такі колиби, шо ночували, і для худоби, і для людей окремо. Там огник клали, варили навіть їсти собі, на кім вогни. То одна дівчина була, а до неї все в обід приходо́в якийсь хлопець, незнакомий. І та дівчина почала худнути. А потому якась мама прийшла, та й подивиласі, та й питає: «Шо тобі є, шо ти так похудала? Та маєши молоко, та й маєши бульби, і хліба даю тобі з дому...» — «Не знаю». — «Може, тебе шось болит?» — «Нічо не болит і нічо не знаю... А тота жінка взѣла, мама їй, і пішла до їдної жінки до такої, шо шось трошка вміла воробжити. Та й каже: «Шось мо́я так сі Марійка похудла і шось їй так бракує». Но а тота подивиласі на хліб та й каже: «Ти знайш, до неї ходит нечиста сила»... Що робити? Тогди їй порадили: лук-чиснок заплѣли у косу, і ще така тоя є — і в другу косу заплѣли то. І той як прийшов, як мати заплѣла і дала води свіченої і осеночної пшениці тій дівчині, аби мала коло себе, і він як підійшов ближче д' тій колибі, і тогди як сі обернув, і так заспівав. Каже: «Якби не той лук-чиснок та якби не тота тоя, то би с була, ти, дівчиночка, ти вже моя!» Уже бу́ла би

вмерла, бо вже дівка мала вмирати. То отце, тато розказували, шо то була істинна правда»⁷³.

— «Чорнотоя, троян і ше одне зілля в плели в косу. [Чорт каже:] «Відкинь від себе то, що маєш». Вона відкидала хустину, шо там ше мала. Молодий панич: «Якби мені не троян, одолян, і не чорнотоя, то би була дівчононька за день-за два м'я». І тоді стала буря страшна, і він пропав»⁷⁴.

У записі В. Гнатюка із с. Мшанець схожий текст має ще й оригінальне продовження. Роздратований невдачею чорт спересердя «йак вийшоў на гору, на такій камінь, йак вит'яў гузицеў, тай забобу сьи; а ў камени вобію такé гет, што водно так йак с фотографіі і пуцьку му і йайцьві і гузоцьу. То праўда, наші льуди водьдлі!»⁷⁵

Із чортом повсюдно пов'язують дівочі ворожіння з дзеркалом:

— «Но їдна ігра мене не наравіцца. Одну ігру — то якось девки через дзеркало... дівліса в дзеркало, і все — шо — Доле, обовіса... І якось вона в 'дне дзеркало... знов в друге... понаставляла, седела, пока не стала крічатъ. Як став... у час ночі, то прісу-у-унувса волохатий, ей у те дзеркало. То коли крикне... бульш не робили тогб вже»⁷⁶.

— «А знаю ше, шо колись дівчина одна гадала так: взяла два зеркала, одне поставила позад себе, друге перед собою — такий коридор зробився. Потім вона виключила світло, запалила свічки і стала дивитись в те зеркало. Я не знаю, шо там сталося, але казали, ніби шось з того зеркала вискочило і драгнуло ту дівчину по лиці, і слід на все (назавжди — В. Г.) лишився. Казали, шо то була нечиста сила»⁷⁷.

Розповіді про те, як чорт (чи чорти) відвідують дівчат на вечорницях, доволі популярні в Україні:

— «На Андрея ворожити ходили дівчата. Долю викликали. Каже: «Доля, йди каши їсти». А раз: «Зара, зара, я, — каже, — прбйду», — доля обізвалася. Вони прилетіли до хати, стали сміятися... Як дивляця — то приходе... а приходе нечистий в хату. І шо робити? Бо до дванадцятої години він, каже, смолою розіллєця в хаті. То вони йому дали хустку з фрэнзелями, шоб він роз[в]язав. Він глубав-глубав, і не роз[в]язав, і пішов з хати. То мій дід Іван розказував, мій дід»⁷⁸.

— «Колись, таки правда була, тут їдна жінка справляла Гандрея. Ну і наготовилася. А прийшло багато жінок, дівчат, — мужчини нема ні їдного. А вона вийшла: «Чорте, бісе, хоць ти йди сюди, тут дівчат повно». Аж, каже, йде якесь риковисько в хату. Каже: «Боже! Всьо поперевертало по столі, і всі повтікали»⁷⁹.

— «Ми не просили, але просять... То, каже, колись вийшла їдна і каже, шо «Суджане-гуджане, ходи до нас вечерати». А вбізвалося лихе і прийшло в капелюші. Я не кликала. Прийшло таке страхоття, ну і каже: «Хто кликав?» А всі бояцца. Типіра кажуть, шо треба насадити макітру на голову, і вийти з кбйом, і перехрестити. А поки це зробили, то воно поділось. То біше не кликали»⁸⁰.

— «Ето було таке діло. Прийшли дівчата... у хати скáргували (ну, спрэндзували — випивали, гуляли, танцювали...). Скáргували — ето вже починається, як ето глуха ніч. І та' як то постукали, а вони вибігли — та' як то три хлопци. А вона до йогб... а то стоєв нечистий. Та думала, шо той хлопець її позвав, а то нечистий прийшов. То вона та' як то з ума чуть не тронулась, але до людей ходили, і тоє...»⁸¹

— «Колиса розказувала баба муя, батькова, вона ж стара була вже, шо на Введенне пушла... то ж на Введенне не мона танцювати. Ну. А пошла одна дівка, така

була, що вельми у Деревку (баба моя з Деревка), каже, вельми вона вже танцювала. Танцювала, танцювала, аж приходить такий пан, приїхав на бричці вже, бричка така, з такими гузиками, і взяв її танцювати. І взяв, каже, танцював, танцював із єю, і забрав і повів надвір, і взяв, посадив на бричку і повіз. Повіз її, і того нема, нема, а її стали шукати, а він взяв її пуд кроквину засадив. То там, казала баба... Ну, в погоню, да кроквина така, він взяв посадив її, і там... то казала баба, що те місце звали Гибець. Гибець, що загинула ж та жінка. А мати вичитала: «Кому Введенне, а мені Виведенне». Погоня — то корчі такий. Вниз таке, темне, корчі, там папороть, таке всяке росте... А кроквина — деревина така, виверняна, виворот. Ну, пусадив пуд виворот, да шукала, да найшла... А мати вичитала: «Кому Введенне, а мені Виведенне». А вона вельми... а не можна ж танцювати на Введенне. То ж то піст, Пилиповка. Задушив, забив її. А хіба то ж як... То якесь лихе є, видно вже. То вже, видно, якесь лихе»⁸².

— «Це в одній, в Буковки, вона була ворожка, були такі — молодії, красівії таки. Вдіті, як салдати, а ноги курачії. Колись дєвкі ходили на вечуркі. Ну, да дєвки гуляють, да шоб хлопці ж приходили до дєвок. А нема хлопців, до вони давай у комин гукат, шоб хлопці прийшли... Ось ідут такіє гарніє хлопці, шо только держис. Ідут уже на вечуркі, поприходили. А вони сидели да вишивали, у одное внав наперсток. Вона нагнулася достават того наперстка. Нагнулася — зі-і-і! Курачїє ноги у хлопцув. До та мовчечки, нікому не сказала, да давай утикат. А вон — за нею. А вона бачит — хлевушник, да в ту кострицу, шо льон терли, вскочила. А вон каже: «А-а-а! Догадалась, шо сховалась!» А тих за ноч повладжували дєвок»⁸³.

На Західному Поліссі популярна оповідка про те, як баба-повитуха приймала пологи в чортівки (здоровенної жаби). Як плату від «панів» у такому разі варто просити не грошей, які на ранок виявляться кізяками, а сухого листу, грані чи кінських «балабухів», які натомість обернуться грішми:

— «А якось ти нилапѳе (чорти — **В. Г.**) приїхали по бабу. Шоб приїхала бабити. Поїхали. Забрали тую бабу. Везуть тую бабу. Лісом. Ну шо ж. Їде баба. Лісом. Кіньми. Такими вороними, харошими. Їхала-їхала, і завезли до тий роділлі. Ну і тая роділля... а то вони жінку забрали, тий нилапїї. Вона дєсь вийшла вночі й ни перехристілася... І вона шепнула тий бабі. Каже: «Якщо будуть давати капейки, будуть платити, то ни берїт. А єслі будуть давати кінські балабухи, берїт»... Ну й, каже, платѳть. Принесли капейки, принесли тий кінські балабухи. Вона вже тий балабухи взяла. Ну й везуть назад, додому. Везли до тих пїр, поки півень ни заспївав. Вже як півень заспївав, а вона — на голляци. А вони ж везли на кошови. Прямо голляка така соснова. Як вона до тих балабухов — її грѳиши. А вона казала, та роділля, шо як будуть платити грїшми — то то балабухи, а як балабухами — то то будуть грѳиши»⁸⁴.

— «Розказувала жінка 'дна... шо роди приймала... Ага... Ходили баби по єгоди. Ішли по єгоди, та й йшли, а лізе, каже, жаба... Така велика жаба лізе, тѳвстая. А другї жінки насмієлись, кажут: «Ось цїї роди прѳїмеш?» Вона каже: «Прийму»... Та й вночі приїхали до єї та й забрали єї. Забрали. Та й прийняла вона роди. Приїняла роди... Но, каже, дєсь... а вони носили... груди, шоб грудь виссала дитина. Та й носили до жінки, та й виссала грудь, та й занєсло до хати, а та баба сидит, а та дитина, шо їй грудї сосала, каже, познала по вповѳвачови, з'єзанє таким шнурком,

шо то її невістки дитину приносили. Невістка в хати спала, а вони забрали, понесло і принесло. Таке говорили стари баби»⁸⁵.

— «Е-е-е... То така було проблема. Моє баба бабила завжди, і війна була, і вона приймала, поки гет того... но, Богу декувати, ничо', — вона всьо хрестилась, Бога молилась, шоб їй ничо'... А то баба... приїхали до єї — ходи... будять, пруз окно... стукают в окно, ходи, роди приймеш, те й те вродилось... Баба вийшла надвір, каже — я далеко не зайду. Ми тебе, ка', завезем. Їй вдало, шо вони на шось посадили, а вони її на гуляку (а то чурти приїхали). Її везло-везло, і туди привезло, а вона бачить, шо то не тії, шо треба. То баба сама себе спасала. Стали єї... а вона каже — «Де ж тії роди, шо витє мене везете?» А вони кажут: «Зара побачіш». Але вона побачіла... тепер фигури ставлять, а то — крижова дорога (та туди йде, а та туди), — а вона 'дразу з теї гуляки як упала на крижову дорогу — і всьо. А вони кажут: «Ну, спаслася». І вона всталась жїва. О. А є, вельми баби, єї ж тоже недобре»⁸⁶.

Характерно, що чорти в подобі «панів» дуже часто їздять добре запряженими бричками:

— «На Йвана в нас по зілля ходять, та й ми з сестров пішли. То ми рвемо собі, а так по полю коні такі їдуть з колісницею, такі червоні, гарні, — а ми ж на чужому полі, та й я кажу до сестри, шо схватись треба, бо ми на чужому полі траву чиюсь толочим. Та проїхала та колісниця, а на ній панок такий гарний. А ми з сестрою пішли далі трави рвати — а слїду-то від тої колісниці нема... То таке було, власними очима бачила, не то шоб байка»⁸⁷.

— «То на самого Купала ми збирали лікарське зілля. Нам тато казав, які лікарства треба рвати, бо в мене дїд був ворожбит, а мому батькові передав то. Ото рвем ми з сестрою, а я дивлюся, а то коні такі червоні, так як через дорогу від нас, а злякавсь так, і кажу: «Сховаймося за корні, бо зара[з] той хазяїн буде нас сварити, чо' ми траву толочим, а ше де татові скаже». А сестра: «Де? Де?» Ми присіли, а потім як встали, то вже нічо' нема, а вона каже: «Де? Я нічо' не виділа». А я кажу: «Ходи, я тобі слїд покажу», — бо то ж видно в траві слїд, як проїдеця. А як ми прийшли — то нїде слїду ніякого»⁸⁸.

Доволі популярні в Україні бувальщини та оповідки про так звані «чортівські гулянки». «Пани» запрошують музиканта пограти на весіллі, а на ранок, коли «чортівня» втрачає силу, той виявляє, що він на купині, а частувався протягом усієї забави коров'яками:

— «Йшов я, каже, з свадьби (на баяна грав). Йду-йду, зайшов туди, де Йож живе. Як я туди зайшов — якась нечиста сила завела. Сів я на купині, і так ту гармошку ростягую, так граю... Грав-грав, коли, каже, де не взялись да: «Грай, дядьку, в нас сьо'дні весілє», — а я все граю, а я все граю. Танцювали-танцювали, а тоде півні заспівали. Заспівали півні — всьо — нїде нічого немає. Я дивлюся — а я на купині, і нїде нічого немає»⁸⁹.

— «Коли діявол ходит? Удень, у час дне, на смерку, як смеркає, сонце заходить, як сходить, і в час ночі. Ото його. Оден тоже, а во з Глуши, грав. Грав. На васіллі грав. ну, тим во грав, то ж ще за Польци, — скрипкаю. Грав-грав, і тогб... ну і... їде додому з васілля. Їде додому, аж перейшли хлопци. Конякаю. Ходімо, каже, нам пограєш на васіллі. Заїхав, взяли його посадили на бричку на коней, повазло... Повазли, і там він грав. Вони, каже, так танцювали, скакали, і йому давали пити і їсти, —

і він устав рано під кракотою. Давали, пробачте, гамняки їсти кінські, і сцикуни, пробачте, кінські пити. І вони його там напоїли і накормили і пудложили пуд кракоту. Як тако дерево вивернеця, та й... називаєця кракота — виворот. І вони там вот... То він тиждень не міг прийти додому. По ліси шатався. Пришов додому — не вірив, шо то його хата. То вони мнго тоді тії, о-о-о...»⁹⁰

Люблять чорти так пожартувати не лише з музикантами, а й зі звичайними селянами, особливо якщо людина трохи «під мухою»:

— «Була в селі свадьба, а він жив там в ліси, на хутори, далеко жив од села. То в родини була свадьба. Мартин старий. Він був на свадьбі у родичоѳв, ну і собі вночи плентаєця випивши додом. Каже — доганеють: їде два пани. Сидеть на... сідло таке виробляне, в капалюших сидеть: «Дедушка! Сядай пудвеземо!» Ну, каже, я й сів... Ка', думаю — а, п'яний, шоб де хто їхав. Под'їду, бо п'яний, так далеко. Подумав тако, аж то, каже, й под'їжджеють. Чорних коний пара й два пани сидить на возу: «Сядай, дедушка, пудвезем». Каже: сів і їду. Їду-їду. Але, каже, дивлюсь — ни туди їдуть, де моя дома. А чуть управо, каже. А там у нас вправо — ліс такий. Ялинá називаєм. Йолки такие великие ростуть. Густо. Каже, їхав-їхав — шось-то не то. Я, каже, «во ім'я Отца і Сина, і святого Духа» перехрестився. Аж то каже: «Ш-ш-ш-ш-ш!» Як зашуміло, і нема ни тих коний, ни тих панив, а я, каже, сиджу — йолка зрубана. І сиджу, каже, на тому. Де ж то, каже, я? Роздивився — о, то то я в Рашовській!»⁹¹

— «Це в нас учитель був, це вже я того учителя знаю. Ну, до в Норинцях дуже музика грала, а вон дуже танцював, співав гарно. І пошов вон у Норинці на те гуляння. І цілу ноч танцював, і закуска на столах була, і віпивка. Каже, шо «такої закуски ше ніколи не бачив і не чув». Да танцював-танцював, танцював-танцював — целу ноч танцював. Коли, як проспівали півні да стало розвиднювати, а вон подививса — аж вон на болоті на купині лежить, только конска кучечка. А вон коло його танцював, і його єв, і сам обброхавса аж по уши. А тоди пришов додом, як розвóдніло»⁹².

Нерідко трапляються описи чорта як «панича» чи «пана», зазвичай із люлькою:

— «Був в нас случáй такий, шо ото дві жінки пасли худобу (ото з Великосілля). То тій другій жінці показалося — такий пан вийшов в капелюсі: чорний, гострий, каже [капелюх], так перевертався, скакав, і вона ся сміяла, сміяла, каже: дивись, який панисько (а та друга не виділа). Перевертався, а вона ся сміяла, а тоди він встав, каже: «Я тебе вóзьму». Та як злементувала несвóім голосом — пришла додому — синя вся. То ше теща моя розказувала: «А я ніц не виджу», — каже. То нечиста сила»⁹³.

— «Зараз ходять люди — і двананціта, й друга, й перша — і ништо ницо не видит. Ну а ранче, ше як мій тато жив, то чогось люди виділи. Каже: отак, як наша хата, і тако через луку переходили на дорогу. Ну то було на Йордань, на Святий вечір тато йшов. До церкви. Стоїт, тато каже, пан. Файка така закручена. Каже: волосся так мені аж дротом стало. Я так перейшов боком і пішов до церкви. Той пан так і лишився. Перше старі люди много говорили»⁹⁴.

Побутує популярне оповідка про зустріч із таким «паном», під час якої селянин міняє свою стару черепулку на гарну пацьоркову люльку «пана», а вдома з'ясовує, що то кізяк чи сухий пагик. Такий сюжет є одним із найвідоміших в Україні:

— «Це колись, як розказували, що йшов в млин чоловік із Черніговки (с. Велика Чернігівка — В. Г.). Да йде собі в капелюші — старий, бо б'єднй був — і курит там якусь папиросу. Аж панич такий стоїт на мосту: «Шо це ти, — каже ж до нього, — у такім старім? На тобі нового капелюшіа, наклади». Ну, взяв, наклав, а свого там пов'єсив на березі. А папироса взяв: «На тобі, — каже, — люльку». Ну, той взяв, до курит люльку... До приходит в млин, а там чоловіки сидят — да засміялися. «Шо це ти, — кажут, — здурів, чи шо?» — наклав суворчик із кошів на голову за капелюшіа, а в зубах — сучок із кореня — за люльку. Ну то так і кури. Каже: «От, проте здурив і мене недобрий». Назад, вже розвиднило, вон йде вже вдень: та й тей капелюш уже лежить, де він поклав, і папирос»⁹⁵.

— «Йде один мужик уночі провірети кони на паствище. Перед опівночи. Передбає его панок, кури люльку: таку делікатну, пацьорковану, шо ну. Скри сі сиплет. І він йде, кури люльку череплену, таку міняльську. «Добрий вечір». — «Добрий вечір». «Замінєймосі люлькамаи», — каже той дідько тому газді. Газда подививсь — та єк не замінєти: в мене таке череплене, сюди-туди, а в того така пацьоркова, делікатезна... «На тобі», — та й подав свою люльку. Та й вроті принєв у него люльку. Пішов д' конєм, подививсі там на пасовище на коні, де вни сі находєт до днини, приходит д' хаті, надумав, шоби закури. Він по кишенєох — люльки нема. Находит у кишени кочєн сухий з капусти. Ну а це шо за кара? Не може до себе чоловік прийти. Але до рання якось добув, ше дрманув, рано йде по конє — здибає на стежци свою люльку. Де він йому давав, там вона і впала. А як він кочєн підбирив? То вже не вгадати»⁹⁶.

— «Диявол як є, то найбільше п'яному хлопцу показує, бо п'яний хлопц думає про одне. Колись ше розказували, шо був такий дід, він хати клав. То раз він йшов додому, а там була така хата, шо все казали, шо там є шось зле. То він як йшов повз ту хату, то йому огєнь на дорозі показався (То була зима, та й він в багні на дорозі руки грів). Той йде далі, а йому якийсь пан показався, та й каже: «Давай люлькамаи помінємось», — а в того пана така гарна люлька, а в чоловіка проста. А в того ше й тютюн такий добрий. Та й приходит додому (а в нього руки брудні) та й він каже жінци: «Ти глянь, яку я люльку замінєв!», — а та люлька набита колючкамаи, а тому пану він люльку з тютюном дав. Та ще розказав, шо руки погрів, а вони всі в багнюци. В нас хутір є, Мокрий, там завжди казали, шо нечиста сила є»⁹⁷.

— «Щє в нас колись так старі люди розказували. Раньше газда чо[го] ніколи не виїздив, як після дванадцятї години, як когут запіє?.. Запіє когут — тоди осібняк їхав дорогов. Чого? От одного разу йде газда бідолаха, дєсь з дороги йшов, дорога таво наша, шо веде попри церкву. Надїхала, каже, така брїчка, такі, каже, два пани. «Сїдайте, — кажуть, — газдо, ми Вас підвеземо». Всьо, дали газді закурити. Газда сі рано пробуджєє — газда в такїй шпині лежить, дєсь 'го кинули, дали такий кусок тернини, а на тернину наложили конєчку (кінські «балабухи» — В. Г.), аби кури. А він сі каже, шо я перехрєстив, шо сі щєстє трапило, шо мене підвезли. Так сі, каже, перехрєстив і сі не опамятав, де я є»⁹⁸.

Дєщо по-їнакшому обїграно суть цього сюжету в таких розповідях:

— «Мама розказувала, шо в неї був брат. І він ходив у сусїдне село до дївчини. Каже, нарєштї він йде... по опівночу, ну, засидїв си, не ночував там в неї, але йшов додому (це не мбжна бїло, аби дєс ночував хлопец в дївчини). І він йде попри цвинтар,

СКАТЕРКА - II